

Visiems be išimties suprantama kalba būtų leidusi bibliniais laikais mums pasistatyti statinį, kuriuo galėtume pakilti iki dangaus. Nebaigtas statyti Zamenhofo laikais, šis statinys turi būti pastatytas dabar – laikais, kai gali būti statoma ir naujų statinių bei įgyvendinami nauji ambicingi laiptų į dangų projektai, jei tik žmonėms pavyktų pasiekti bendrą susitarimą. Tarptautinė kalba, kurią sukūrė mano senelis, galėtų tapti priemone taikai ir santarvei pasiekti.

Sceaux, 1995 liepa

Louis Christophe Zaleski-Zamenhof

I skyrius

Babelis turgaus aikštėje

Kalbų įvairovės egzistavimas yra faktas,
o tai – didžiausią nerimą keliantis dalykas pasaulyje.

*Elias Canetti*¹

Kaire ranka parėmęs kaktą, Lazaris sėdi palinkęs prie sąsiuvinio. Jis labai stengiasi. Gretimame kambaryje trys mažosios sesutės šūkaudamos žaidžia, tačiau berniukas nekreipia dėmesio į šurmulį. Ant balto popieriaus jis kruopščiai dailyrasčiu užrašo pirmuosius būsimą kūrinių žodžius: „Penkių veikslių tragedija, parašė Lazaris Zamenhofas“. Patenkintas pusbalsiu perskaito.

Pavadinimas? Dar gali palaukti. Lazaris keletą yra numatęs, tačiau pasirinks vėliau, kai intriga jau bus užsimezgusi jo galvoje, o kūrinys – įgijęs formą. Kol kas svarbiausia – tema, t. y. Babelio bokštas, kurį pagal vaiko sumanymą Balstogės turgaus aikštėje turėtų pastatyti miesto gyventojai.

Apie Babelio mitą Lazaris išgirdo dar nebūdamas dešimties, staiga susižavėjęs juo ir dar neatskleidęs savojo autoriaus-tragiko ankstyvojo pašaukimo. Apie tai jis mąsto jau seniai – nuo tada, kai po vieno Biblijos skaitymo jis suprato, kad kalbų sąmyšis įvykęs Viešpaties, panorusio nubauti žmones už puikybę, valia. Giliai sujaudintas jis išsiaiškino, jog pradžioje visas pasaulis kalbėjo viena kalba ir vartojo tuos pačius žodžius. Ir kad, įsikūrę dideliame slėnyje, žmonės kalbėjosi: „Eime, – jie sakė, – pasistatykime miestą ir bokštą su dangų siekiančia viršūne ir pasidarykime sau vardą, kad nebūtume išblaškyti po visą žemės veidą.“ Smalsumo skatinamas ir graužiamas nerimo Jahvė nusileido iš dangaus pamatyti miesto ir bokšto, kuriuos žmonės statė. Ir Viešpats tarė: „Štai! Jie yra viena tauta ir visi kalba ta pačia kalba. Tai yra tik jų užsimanymų pradžia! Ką tik jie užsimos daryti, nieko nebus jiems negalimo!“ Tada Jahvė tučtuojau nusprendė: „Eime, nuženkite ir sumaišykite jų

¹ Žr. 7 išnašą šio skyriaus gale.

kalbą, kad nebesuprastų, ką sako vienas kitam“. Ir žmonės liovėsi statę miestą, apie kurį svajojo: „Todėl jis buvo pavadintas Babeliu², nes ten VIEŠPATS sumaišė visos žemės kalbą ir iš ten VIEŠPATS išsklaidė juos po visą žemės veidą.“

Nors ir labai jaunam, Lazariui paliko labai gilų įspūdį *Pradžios knygos* skaitymas kartu su metais jaunesne seserimi Sara. Eilutės apie Babelio bokštą niekada nedavė ramybės, nes jam Babelis su savo niekada nepastatytuojų zikuratu nebuvo kažkur pasaulio krašte. Babelis buvo čia, visai prie pat jo, jo paties gyvenime, mieste, kuriame jis išvydo pasaulį.

Šiaurės rytų Lenkija jau pusę šimtmečio valdoma Rusijos. XV amžiuje bajoro įkurtame Balstogės mieste pamažu kūrėsi vis daugiau kilmingų rusų, vėliau tekstilės magnatų, šeimų. Miesto spindesio laikotarpiu caras Aleksandras I jame buvo įsakęs pastatyti savo vasaros rezidenciją. Deja, plėtojantis pramonei, maloni vieta pamažu virto aktyviu, tačiau nepatraukliu miesteliu purvinomis ir smirdinčiomis gatvelėmis, o jo gyventojai, prislėgti nepakeliamų materialinių sunkumų, netruko pasikęsti liūdesyje.

XIX a. viduryje Balstogės miestas, ne per seniausiai dar vadintas Palenkės Versaliu, įgyja ir ne tokį šlovingą Šiaurės Mančesterio vardą. Dalydamiesi tomis pačiomis kančiomis ir tuo pačiu skurdu, 30 tūkst. gyventojų gyvena priešiško, baimės ir nepasitikėjimo aplinkoje: Balstogę kamuoja religiniai, etniniai ir kalbiniai konfliktai.

Lenkų yra mažuma: daugių daugiausia 3000, visi katalikai. Stačiatikių rusų bei baltarusių – 4000; protestantų vokiečių – 6000. Gausiausia žydų – apie 18 000. Kalbama Balstogėje penkiomis kalbomis: rusų, oficialiąja, taip pat baltarusių, lenkų, vokiečių ir jidiš; galiausiai šeštoji kalba, hebrajų, skamba sinagogoje. Kiekviena bendruomenė šneka savo gimtąja ir atsisako vartoti viena kitos kalbą. Bet koks tarpusavio bendravimas praktiškai neįmanomas, kiekviena etninė ar kultūrinė grupė užsisklendžia savyje su savo papročiais ir savo išdidumu.

Vieni kitų nekenčia, vieni kitus persekioja, svaidosi keiksmiais, praikysmais, akmenimis. Gatvėse, parduotuvėse kivirčiai išiplieskia dėl pačių menkiausių mažmožių. Kasdien visur skamba įžeidimų ir praikysmų koncertai, nešvankiausių keiksmazodžių virtinės, barnių šėlsmas. O tai – vis smūgiai bendros kalbos idėjai.

² Hebrajiškai *Babylone* (semitų *Bab-ili* 'Dievų vartai').

Žydai, kaip dauguma, tampa visuotinės paniekos taikiniu. Jei kalba rusas, lenkas ar vokiecis, būtinai sutaria šnekėdami apie žydus. Ir neišgirstum iš jų nieko kito, vien panieką, pažeminimus ar užgaulius epitetus. Neretai koks *gojus*³ spjauna žydai skersgatvyje ar koks kariškis šaipydamsis apstumdo senį žydą vien tam, kad pamatytų šį išsidrėbusį ant grindinio. Štai tokioje tarpusavio priešiško atmosferoje 1859 metų gruodžio 15 dieną prie žydų šeimos židinio pasaulį išvysta Lazaris Zamenhofas.

Mažasis trečiųjų namų šaulys. Pasak astrologų, jam būdingas orumas, sąžiningumas, loginis mąstymas, idealizmas, kilnumas, minties polėkis, ryžtas, kilni ir entuziastinga prigimtis, gebėjimas vadovauti kitiems, naujos idėjos, skvarbus protas, aiški ateities vizija...

Šios ypatybės ir lydės Lazari visą gyvenimą. Pridurti dar galima būtų nebent jo pavyzdinį kuklumą. Toks bus tikslus portretas subrendusio Zamenhofo, jau spėjusio įgyvendinti savąjį, dar mažo berniuko širdyje brandintą kilnų ir drasų projektą.

Projektą, tapusį vienu iš nuostabiausių žmonijos istorijos įvykių.

Lazariui, kalbų mokytojų sūnui ir anūkui, rodės nulemta rinktis šeimyninį žodinės raiškos kelią. „Žmonių kalba, – rašys jis savo draugui prancūzui likus dvylikai metų iki mirties, – man visada buvo pats brangiausias dalykas pasaulyje“⁴.

Dvidešimt dvejų metų tėvas buvo pradinės mokyklos mokytojas. Protingas, griežtas, drausmingas – Markas Zamenhofas tvirtai stovėjo ant žemės ir buvo rimtai pasiaukojęs darbui. Jis mėgo būti vertinamas už savo racionalizmą. Tikrovėje jo tikėjimas proto viršenybe buvo kiek keblukas. Šis tikėjimas pasireiškėdavo sistemišku judaizmo praktikos atmetimu, dėl ko Lazaris vieną dieną bus priverstas pripažinti, kad jo tėvas buvęs „ateistas“. Tėvo įsitikinimai vertė laikytis nuomonės, kad žydai ir nežydai privalą susilieti į vieną bendruomenę. Jis nevengdavo plačiai dėstyti savo minčių tikėjimo draugams, kurie tik skeptiškai purtydavo galvas, o po to be atsako nusišukdavo. Kai kurie išdrįsdavo ir paprieštarauti: „Žiūrėk, Markai! Tu juk puikiai žinai, jog tai neįmanoma. Jei jau esi žydas, toks esi ir būsi amžinai...“

Paveiktas rusų kultūros, Markas Zamenhofas buvo linkęs perduoti savo aistrą ir gausioms atžaloms: trims dukterims Sarai, Faniai ir Augustai,

³ Žydų vartojamas žodis visiems nežydoms apibūdinti (vertėjo pastaba).

⁴ Laiškas advokatui Alfredui Michaux, 1905 m. vasario 21 d.

vėliau antrajam sūnui Feliksui, gimusiam 1868 m., ir dar keturiems vėliau ši pasaulį išvydusiems vaikams Henrikui, Leonui, Aleksandrui ir Idoi. Iš visų kalbų Lazariui labiausiai patiks toji, kuria jis buvo lavinamas, t. y. rusų kalba. Šia kalba jis ir rašė savo naiviają tragediją apie Babelį, kurioje atsispindėjo dėmesingo, jautraus, išvalgaus vaiko, gerokai per anksti sunerimusio dėl žmonių visuomenės spektaklio, dvasios būseną.

Motina Liba Rozalija, mergautinė pavardė Sofer, buvo vos devyniolikos, kai gimė jos pirmasis sūnus. Tokia švelni ir kukli, negu jos vyras šaltas bei valdingas, Rozalija stengsis auklėti vaikus meiliai ir atlaidžiai. Po griežtos tėvo bausmės ji pabars kaltininką savaip: glostydamą jo galvytę su jaudulio ašaromis akyse. „Jos bausmės bučinys daug stipriau veikdavo negu tėvo ranka,“ – sakys vėliau vienas iš sūnų.

Priešingai nei vyras, Rozalija Zamenhof ugdė gilius religinius jausmus. Tikėjimas ją gelbėjo nuo visiškos vienatvės, kaip ir šalia esantis mažasis Lazaris, kurį ji lavino meilės artimui dvasia: „Mes visi esame to paties Dievo vaikai“, – dažnai kartodavo jam. Ji žvelgs į augantį sūnų, žavėdamasi šio gabumais, kuriuos ji tikėjo jam davusi. Mergaitės, kurias jau netrukus išleis į pasaulį, daugiau nebeblaškys jos dėmesio, skiriamą vyresnėliui. Ji žavėjosi berniuko švelnumu ir įgimtu nuolankumu, abi šias savybes kartais laikydama netgi per didelėmis. Lazaris savo ruožtu dievino motiną. Jis negalėjo pasakyti, kuri jos savybė jam labiausiai patiko: didelės juodos akys, spindintis žvilgsnis, vešli šukuosena, kurion jis panardindavo savo pirštus su didžiausiu malonumu, šiltas ir aiškus balsas ar meilus bei raminantis kalbėjimas įtemptomis akimirkomis.

Per daug nekantrus, kad galėtų likti pasyvus, Lazaris greitai išmoks ta skaityti bei rašyti ir visiškai natūraliai susidomi kalbomis bei jų įvairove. Būdamas dešimties jau moka keturias: rusų ir lenkų namuose bei mokykloje, jidiš gyvenamame miesto kvartale ir hebrajų religinėse įstaigose – ir tai nieko stebuklinga. Vėliau tėvas jį dar mokys vokiečių bei prancūzų kalbų. Lazaris be vargo įkirs Goethe's kalbą. Tuo tarpu Molière'o kalbos gyva praktika jį nuolat vers sutrikkti: „Skaitau prancūziškai lengvai, tačiau kalbu labai mažai ir prastai. Be to, skirtingu laiku esu pramokęs dar bene aštuonetą kalbų, kurias vos beišmanau ir tik teoriškai.“⁵ Tarp jų – lotynų, graikų, anglų ir lietuvių.

Neįprastai jaunas poliglotas Lazaris neabejotinai turėjo kalbų dovaną. Tačiau jis, tiesą sakant, neįjutė kalbininko pašaukimo. Motinai Lazaris atvirai prisipažino: jei jį kalbos vilioja, tai visų pirma dėl to, kad, jo ma-

nymu, kalbų gausa yra svarbus nesantaiką kurstantis reiškinys. Galbūt netgi vienintelis, teigė sau Lazaris, dar nelabai suvokdamas visuomenės raidos, tautų ekonomikos, rasinių prietarų, religinių rietenų svarbą...

Kalbos barjerai, jų keliamas pavydas, kalbų nelygė – visa tai guvi berniuko vaizduotė perkėlė į Balstogės turgaus aikštę.

Lazaris ten sukasi taip dažnai, kiek įmanoma. Jam patinka gyvas turgaus vaizdelis. Triukšmas, spalvos, kvapai. Pirklių šūksniai, smulkių prekivių vilionės, užgaulūs keikimai iš visų pusių – viskas jam įdomu ir verta dėmesio, net jei kartais ir nepavyksta suprasti pavienių žodžių ar pagauti nesuprantamų intonacijų. Čia prekystaliai panašūs vieni į kitus savo forma, prigrūstomis prekėmis bei produktais. Tačiau už prekystalių stovi žmonės, visiškai nepanašūs vieni į kitus: išdidūs, arogantiški, užsisklendę savyje. Lazaris stebi jų darbą bei gudrybes, kiaurai perskverbdamas visas jų paslaptis. Lenkas kaimietis liaupsina savo sūrių kokybę kalbą, kurią kaimynas, žydas galanterininkas, stengiasi nustelbti plyšaudamas visu balsu jidiš. Baltarusis valstietis savo siūlomų vaisių ir daržovių pavadinimų nė nenori žinoti kitokių, nei išmoko vaikystėje savo tėviškėje. O kam gi reikia kitokių? Praeidami visur caro kareiviai laido gerkles derėdamiesi rusiškai. Dauguma pirklių rodo ženklus, kad nesupranta. Nebent apsimeta, kad negirdi. O kai įsiplieskia diskusija ir kiekvienas į ją įsivelia, kyla visuotinis triukšmas, kur baisiausi įžeidimai ir nešvankybės plūsta visomis kalbomis. Tik elgetos laikosi tylos. Jie tiesia ranką. Skurdo gestų kalba, priešais kurią visos sienos išnyksta. Kokių tik dalykų Lazaris neišmoko turgaus aikštėje!..

Kiek kartų jam tėvai kartodavo, kad visi žmonės yra broliai!.. Tačiau žvelgdamas aplink save Lazaris suprato, kad tai nėra tiesa:

Gatvėje, kiekviename žingsnyje, viskas man kėlė įspūdį, jog žmonija neegzistuoja, – rašė jis 1896 m. rusui Nikolajui Afrikanovičiui Borovkai⁶. – Yra tik rusai, lenkai, vokiečiai, žydai ir t. t. Tai nuolat siaubingai kamavo mano vaikišką sielą. Daug kas, be abejo, nusijuoks pagalvoję apie tokį „sunerimusį“ dėl pasaulio vaiką. Kadangi man atrodė, jog didūs žmonės apdovanoti nenugalima galia, aš nenustodavau sau kartoti, kad kai užaugsiu, būtinai išrausiu šį blogį.

⁶ Gimęs 1863 m., Nikolajus Borovka buvo vienas pirmųjų esperanto pradininkų Rusijoje. Ištremtas dėl politinių priežasčių, jis atrado esperanto Sibire. Atgavęs laisvę, įsikūrė Odesoje, kur dirbo žurnalistu ir mokytoju. 1895 m. vedė Antoniną Justinovną Čaikovską, esperantininkę nuo 1890 m. Antonina atvedė į esperanto didį rusų rašytoją Vladimirą Korolenką, taip pat buvusį ištremtą į Sibirą 1879–1884 m.

⁵ Laiškas A. Michaux, 1905 m. vasario 21 d.